

TEMURIYLAR DAVRI MADANIYATI

Hoshimova Gulbahor Rayimovna

Navoiy shahar 8-umumiy o'rta talim maktabi tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'rta asrlar davri madaniyatining shakllanishi va Temuriylar davri madaniyati haqida so'z boradi. Temuriylar davrida tasviriy va amaliy san'atni o'rgatish orqali milliy meros va ma'naviy yuteklik ruhida tarbiyalashda bir nechta muhim vazifalari haqida.

Kalit so'zlar: Ilm-fan, adabiyot va san'at, hunarmandchilik va me'morchilik.

Madaniyat tarixida klassik davr hisoblangan bu davr xususan, o'zbek madaniyatining butungi huquqiy joylashuvida asos bo'lib xizmat qildi. Avvalo, bu davr madaniyati Temur asos solgan kuchli davlatchilik tamoyillari asosida shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bog'liqdir. Amir Temur davrida O'rta Osiyoning mustaqil bir davlat qilib birlashtirilishi mamlakatning iqtisodiy-madaniy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ilm-fan, adabiyot va san'at, hunarmandchilik va me'morchilik ravnaq topdi. Mamlakat va poytaxt Samarqandning obodonchiligi yo'lida mahalliy va chet mamlakatlardan ko'plab fan va san'at ahllarini, hunarmand me'morlarni va musavvirlarni to'pladi.

Temur markazlashgan davlat tuzish jarayonida ishlab chiqarishga, xususan qishloq xo'jaligiga alohida e'tibor berdi. O'rta Osiyoda qishloq xo'jaligi sun'iy sug'orishga bog'liqligini yaxshi tushungan Temur Angor kanalini qazirdi va Murg'ob vodiysida sug'orish ishlarini yo'lga qo'ydi. Samarqand va Shahrisabz shaharlari oqar suv bilan ta'minlavchi- Lalmikor yerlarda ariklar qazildi. Dehqonchilikda donli ekinlar, paxga, zig'ir ekilgan. Bo'yoq uchun ro'yan o'simligi, shuningdek pillachilikda tutlar ko'p ekilgan. Uzum, limon yetishgirshnan.

Ulug'bek davrida Bog'i maydonda turli o'simliklar ekilib, Bog'cha nomli bog' barpo etyrgan. Temur Samarqand atrofida Bag'dod, Sultoniya va Sheroz nomli qishloqlar qurdiradi. Temur va Ulug'bek davrida qo'ychilik va yilqichilikka alohida e'tibor berilgan. Tog'-kon ishlari yo'lga qo'yilib, turli ma'danlar qazib olinishi tufayli hunarmandchilik rivojlangan. Obodonchilik, sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi iqtisodiy hayotda muhim soha-hunarmandchilik, savdo va tovar pul munosabatlarining taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi hunarmandchilik tarmoqlarining ko'payishi tufayli shaharlarda hunarmandchilik mahallalarining soni ortib, yangi bozor rastalari, tim va toqlar qurildi. To'qimachilik, kulolchilik, chilangarlik, temirchilik va binokorlik sohalari asosiy o'rin tuggan. Samarqand, Buxoro, Toshkent, Shohruhiya, Termiz, Shahrisabz, Karshi shaharlarida yangi hunarmandchilik mahallalari qurilib, savdo markaziga aylandi. Ip, jun, kanop tolasidan gazmollar to'qilgan. Ipakdan shoyi

gazlamalar atlas, kimxob. banoras, duhoba, horo, debo kabi gazmollar to'qilgan. XV asrda metall buyumlar, uy-ro'zg'or buyumlari, asbob uskunalari, qurol-yarog'lar ko'plab ishlab chiqarilgan. Samarqand qurolsozlik markaziga aylanib, sovutsozlar mahallasi qurigan. Shaharlarda mis va jezdan buyumlar va mis chaqalar zarb qilingan. Temur farmoni bilan Usta Izzoddin Isfahoniy yasagan jez qozon va shamdon hozirgacha saqlanib qolgan. Misgar va chilangarlar metallni toblash, quyish, sirtiga naqsh solish, oltin va kumush suvi yuritish kabi murakkab ishlarni bajarganlar.

Masalan, Bibixonim masjidi eshiklari yetti xil madan qotishmadan tayyorlangan. Zargarlar oltin, kumush va jez qotishmalaridan nafis zeb-ziynat buyumlari yasaganlar. Oltin va kumush gardishli, qimmatbaho toshlar qadalgan idishlar sirtiga naqsh va yozuvlar ishlangan.

2. O'rta Osiyo zaminida temuriylar davri ilm-fan, adabiyot, san'at sohalarida kamolot bosqichiga kutarildi. Temuriylar davlatining qudrati ayniqsa me'morchilikda namoyon bo'ldi. Oqsaroy peshtoqida bitilgan «Qudratimizni ko'rmoq istasang - binolarimizga boq!» degan yozuv Temur davlatining siyosiy vazifasini ham anglatar edi. Temur davrida Movarounnahr shaharlari qurilishida istehkomlar, shoh ko'chalar, me'moriy majmualar keng ko'lam kasb etadi. Ilk o'rta asrlardagi shaharning asosiy qismi bo'lgan «Shahriston»dan ko'lam va mazmuni bilan farq qiluvchi «hisor» qurilishini Samarqand Shaxrisabzda kuzatish mumkin. Qadamjolar me'morchiligi ham o'ziga xos tuzilishga ega. Temur Buxoroda Chashmai Ayub (1380y.) yodgorligini qurdiradi. Shuningdek, Temur Shaxrisabzda ziyorat va dafn marosimlari uchun «hazira»- «Dor us-Siyozat» (1389-1400) xilxonasini qurdirgan. O'g'li Jahongir vafot etgach Shaxrisabzda maqbara (hazrati Imom) qurdirgan. Unda Xorazm me'morchiligi ananalarini ko'rish mumkin. Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi me'moriy san'atining noyob yodgorligidir. Rasadxona diametri 48 metrli aylana shaklda bo'lib, uch qavatlidir. Temuriylar davrida qurilgan saroylar ikki xil bo'lgan. Birinchisi-ma'muriy-siyosiy maqsadda bo'lib, qal'a yoki shahar ichida qurilgan. Ikkinchisi-shahar tashqarisidagi bog'larda qurilgan qarorgohlarda qabul marosimlari, majlislar o'tkazilgan va xordiq chiqarilgan. Shaxrisabzdagi Oqsaroy gumbazining diametri 22 metr bo'lib, toq va ravoqlari beqiyos bo'lgan. Temur va Ulug'bekning asosiy, qarorgohi Samarqanddagi Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy deyiladi. Shuningdek, shahar tashqarisida Temur o'n ikkita bog' va saroylar bunyod etgiran. Temur darvrida qurilgan Shirinbeka opa, Bibixonim, Tuman opa obidalarida naqqoshlik va xatgotlik bilan birga tasviriy lavhalar ham mavjuddir. Shirinbeka opa maqbarasida tasvir ko'p ranglarda, qolgan ichki bino devorlarida oq va moviy rangdagi tabiat manzaralari tasvirlanadi.

Xattotlik san'ati taraqqiyotiga XV asrda an'anaviy nasxi, kufiy, devoriy xatlari bilan birga peshtoqlarni bezovchi suls va tezkor-nasta'liq noyob qulyozma asarlar ko'chiriladigan maxsus ustaxonalar kitobotchilikning ravnaqiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Tarixiy shaxslarning qiyofalari ham miniatyuralarda aks etgan. Amir Temur qiyofasi tiriklik vaqtida aks etgan miniatyuralar hali topilmagan. Asl holatiga yaqin suratlar «Zafarnoma»ning dastlabki ko'chirilgan nusxalarida uchraydi. Uning bir muncha yorqinroq qiyofasi Hirotda (1467 y.) ko'chirilgan «Zafarnoma»da keltiriladi. Dastlab Mirak Naqqosh boshlagan va Behzod yakunlagan ushbu miniatyurada boy kompozitsiya va serjilo bo'yoqlarning uyg'unligi ajralib turadi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, har bir davrdagi madaniyatning o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda uni asrab avaylash keyingi avlodga yetkazish muhim vazifamiz bo'lishi lozim bo'ladi. Temuriylar davridan qolgan maqbara, din arboblari va ruhoniylar qabrini o'z ichiga oluvchi to'siq-xazira, avliyolar qadamjolari, dahma alohida guruhni tashkil qiladi. Samarqandda Temur davrida shayx Burxoniddin Sag'orjiy xilxonasi - Ruhobod maqbarasi va Temuriylar xil xonasi - Go'ri Amir. Shuningdek, Shohizinda majmuasida peshtoqli maqbaralar guruhi quriladi. Ulug'bek davrida ijodiy izlanishlar samarasi dahmalarning me'moriy ko'rinishiga ham ta'sir o'tkazadi. Shohizinda majmuasida sakkiz qirrali maqbara va hozirgacha Qozizoda Rumiya maqbarasi deb kelinayotgan («Sultonning onasi» uchun qurilgan, asli noma'lum) maqbara quriladi. Ulug'bek Buxoro, G'ijduvon, Shahrisabz, Termiz, Toshkentda ham noyob obidalar qurdirgan. Ammo qurilish miqyosi va bezaklar bo'yicha Samarqanddagi obidalar ustunlik qiladi. Toshkentda Zangi ota maqbarasi va Shayxontohur majmuasi, bo'lib, Qaldirg'ochbiy maqbarasi XV asrning birinchi yarmiga mansub.

Temur davrida ulkan inshoot-Turkiston shahrida Ahmad Yassaviy maqbarasi barpo qilindi. Bu maqbara musulmon Sharqining me'moriy yodgorliklari orasida eng noyobidir. Qadamjolar me'morchiligi rang-barang va tasviriy jihatdan ham o'ziga xos tuzilishga ega. Temur Buxoroda Chashmai Ayub (1380y.) yodgorligini qurdiradi. Shuningdek, Temur Shahrisabzda ziyorat va dafn marosimlari uchun «hazira»-»Dor us-Siyozat» (1389-1400) xilxonasini qurdirgan. O'g'li Jahongir vafot etgach Shahrisabzda maqbara (hazrati Imom) qurdirgan. Unda Xorazm me'morchiligi an'alarini ko'rish mumkin.

Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi me'moriy-tasviriy san'atning noyob yodgorligidir. Rasadxona diametri 48 metrli aylana shaklda bo'lib, uch qavatlidir. Temuriylar davrida qurilgan saroylar ikki xil bo'lgan. Birinchisi-ma'muriy-siyosiy maqsadda bo'lib, qal'a yoki shahar ichida qurilgan. Ikkinchisi-shahar tashqarisidagi bog'larda qurilgan qarorgohlarda qabul marosimlari, majlislar o'tkazilgan va xordiq chiqarilgan. Shahrisabzdagi Oqsaroy gumbazining diametri 22 metr bo'lib, toq va ravoqlari beqiyos bo'lgan. Temur va Ulug'bekning asosiy qarorgohi Samarqanddagi Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy deyiladi. Shuningdek, shahar tashqarisida Temur o'n ikkita bog' va saroylar bunyod ettirgan.

Amir Temur va Ulugbek davrlari tasviriy san'atning ravnaki bilan xam namoyon buladi va u tuifa yunalishlari buyicha mislsiz darajada yuksaladi. Tugri, islom dini inson kiyofasini chizishni man etadi. Birok Qur'oni Karimda bu xususda ochiq aytilmagan, faqatgina sanamlarga sipshmaslik tugrisida ran boradi xamda "ansos", ya'ni xaykallarni shayton vasvasasi tufayli vujudga kelgani kayd etiladi xolos. Ammo, biroz keyinrokdagi sharx (tafsir)larda shunday deyiladi: "Ollloh taolo xamda inson kiyofasini chizishdan extiyot buling va faqat daraxtlar, gulpar va jonsiz narsalarni chizing".

"Jonli narsalarni chizgan odam baxtsizlikka duchordir. Ruzi maxsharda musavvir tasvirlagan kiyofalar rasmdan chikib uning oldiga keladilar va bizga jon ato kilgin deb talab kiladilar. Ana shunda u odam uzi chizgan suratlarga jon ato etolmagani bois duzaxdan joy oladi".

Bunday katagon o'rta asr islom sharkining tasviriy san'atiga uz ta'sirini o'tkazmay kolmas edi albatta (ayniqsa su'niy mazxabi bunga moyil edi) va shunday qilib bu san'atning eng asosiy diqqat e'tibori naqdiga qarab yo'naldiki, bu soha beqiyos darajada ravnaq topdi. Ammo shunday paytlar xam bo'ldiki, tasviriy san'at naqqoshlik bilan cheklanib qolmay, sufiylik muhitida ta'qiqlardan chetga chiqa boshladi.

Talabalarda Temuriylar davrida tasviriy va amaliy san'atni o'rgatish orqali milliy meros va ma'naviy yuteklik ruhida tarbiyalashda bir nechta muhim vazifalarni bajarish lozim:

1. Talabalarda milliy merosni singdirishda tasviriy va amaliy san'atni qadimiy qadamjolarni ziyorat etish imkoniyatlaridan keng foydalanish,
2. Har bir qadimiy meroslarning ma'naviy boyligimiz sifatida qarash va uni kelajak avlodga ham yetkazish uchun zaruriy ishlarni tashkil etish, shuningdek komil insonda zarur bo'ladigan sifatlarni mujassam etish.
3. Talabalarning tasviriy san'at faoliyati jarayonida ularning ma'naviy axloqiy sifatlarini shakllantirish;
4. Respublikamizda hozirgi vaqtda olib borilayotgan ma'naviy meroslarimizni asrash va uni yanada kuchli ta'sir ko'rsatish jozibadorligini asl holatida saqlanishini tahlil etish;
5. Talaba yoshlarning vaqtlarini mazmunli va unumli o'tazish uchun zaruriy ishlarni to'g'ri tashkil etish orqali ularni kelajada yurtimizni rivojida o'z hissasini qo'shadigan qilib tarbiyalash mashg'ulotlarini joriy qilish;
6. Tasviriy va amaliy san'at fani asoslarini o'granish jarayonida talabalarni milliy madaniyat va ma'naviy komillik tuyg'ularini shakllantirish va ularda tasviriy tarbiyani takomillashtirish bo'yicha o'z tajribalarini ommalashtirish va targ'ib qilish maqsadida ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish;

Shuningdek tasviriy va amaliy san'at ta'limi orqali talabalarni milliy meroslarimizni va shu orqali yetuk inson tarbiyalash uchun quyidagi optimal uslublardan foydalanishni taqozo etadi:

1. Tasviriy mashg'ulotlar orqali talabalarni milliy madaniyatimiz va komillik tuyg'ularini shakllantirish, ma'naviy, axloqiy-estetik dunyoqarashini shakllantirish maqsadida har bir talaba tasviriy yodgorliklarni chuqur tahlil qilgan holda talabalarga o'rgatishi;

2. O'rgatiladigan tasviriy yodgorliklar insonparvarlik g'oyasini, milliy madaniyat aks ettirilgan ruhda shakllantirilgan bo'lishi lozim va ushbu merosni ijro qilishda talaba merosning mazmunini qalban his qilishi;

3. Har bir tasviriy mashg'ulotning asosiy maqsadi aniqligini ta'minlash;

4. Tasviriy va amaliy vositalarning bog'liqligi;

5. Mashg'ulotlarda har bir tarbiyaviy maqsad va vazifalarning izchilligi;

6. Tasviriy mashg'ulotlarning har bir bo'limiga taalluqli o'quv materiallari va ko'rgazmali qurollarni to'g'ri tanlash;

7. Eng samarali natija beradigan uslublarni tanlash;

8. Har bir tasviriy asarini o'rganish jarayonida o'quvchilarning emotsional-hissiy qabul qilish jarayonida individual xususiyatlarini hisobga olish;

9. Tasviriy mashg'ulotning tashkiliy qismining aniqligi;

10. Tasviriy mashg'ulotning induvidual va jamoa bilan ish olib borishni to'g'ri yo'lga qo'yish;

11. Olib boriladigan ishlarni uslublarning turlicha bo'lishi, mazmundorligi, emotsionalligi va tempini aniqlash;

12. Talabalarning tasviriy qobiliyati past bo'lganlari bilan olib boriladigan individual ish rejasini tuzish va uni bosqichma-bosqich amalga oshirish;

Tasviriy san'at darslarida Temuriylar davri tasviriy va amaliy san'atini o'rgatish metodikasini takomillashtirish. San'at va madaniyat institutlarida tasviriy san'atni o'qitishning nazariy asoslari, Navro'z bayramining yurtimizda nishonlanishi, milliy qadryatlarning tasviriy san'atida ifoda etilishi, Navro'z bayramini rassomlar ijodida ifodalanishi, tasviriy san'at darslarida kompozitsiyaning qoida va usullari, vositalari, tasviriy san'atning maishiy janrida tematik kompozitsiya yaratish, kompozitsion faoliyat bo'yicha o'quvchilarda badiiy-ijodiy qobilyatni, fikr va taasurotni obrazli tasvirlash hamda badiiy didni o'stirish, badiiy ijodkorlikni rivojlantirish kabi tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish mavzu asosida rasm chizish metodikasi haqida ma'lumotlar berish. Syujetli kompozitsiyalar yaratish qonuniyatlarini ochib berish. Mavzu asosida rasm chizish darslarini tashkil qilish metodikasini ishlab chiqish va o'quvchilarning estetik idroki va didini o'stirish kabi tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish dolzarb muammo hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. [http : //www.bil im.uz](http://www.bilim.uz)
2. [http://www.ziyo. edu. Uz](http://www.ziyo.edu)
3. U.Qoraboyev,G'.Soatov "O'zbekiston madaniyati"
5. Mansurov, To'xtaboyev " O'zbekiston madaniyati va san'ati tarixi"
6. 7-sinf O'zbekiston tarixi darsligi